

Chris Kooyman

OP ZOEK NAAR JOODSE EXLIBRIS

De lezers van Misjopogez zullen er meer oog voor hebben dan de meeste mensen die in een oud boek bladeren. En inderdaad, als je er niet op let, kijk je er over heen. Ik bedoel die kleine plaatjes vooraan in een boek, waarop staat 'exlibris' (soms ook 'uit de bibliotheek van' of 'uit de boekerij van') en vervolgens de naam van de eigenaar. Het Latijnse 'ex libris' (van zichzelf al een meervoudsvorm) betekent letterlijk: 'uit de boeken'. Met precies dezelfde betekenis kan het er ook in het Hebreeuws op staan: 'mi-sifrei'.

Oorspronkelijk is een exlibris een eigendomskenmerk. Om aan te geven aan wie het boek toebehoorde werd in vroegere eeuwen soms het familiewapen op een boek gedrukt, of plakte men een plaatje met het familiewapen in het boek. Zowel boeken als exlibris bleven lange tijd echter het domein van de elite, want boeken waren een kostbaar bezit. Bij de Joden speelde verder nog een rol, dat tot in de 18^e eeuw men vrijwel uitsluitend 'heilige boeken' had, waarbij het niet passend was om aan te geven dat het eigen bezit was.

Een grote verandering komt rond 1870 op gang. Boeken worden betaalbaar voor een veel grotere groep mensen. Er ontwikkelt zich een boekcultuur en daaraan gepaard komt langzaam ook een exlibriscultuur van de grond. Het plaatje met de naam van de eigenaar is dan vaak ook niet meer alleen een eigendomskenmerk, maar geeft ook uitdrukking aan de trots dat men over een bibliotheek beschikt en deelneemt aan de Cultuur. Soms krijgt een bekend kunstenaar de opdracht een exlibris te maken. En men gaat exlibris verzamelen en ruilen. Een andere interessante ontwikkeling is, dat men op het kleine plaatje, dat vaak in overleg met de eigenaar ontworpen wordt, allerlei symbolen gaat weergeven, die iets zeggen over de opleiding, het beroep of de belangstelling van de eigenaar.

Het is natuurlijk waanzinnig interessant om te bestuderen wat Joodse boekenbezitters op hun exlibris hebben staan. Maken ze wel of geen gebruik van Joodse symboliek en zo ja, welke symboliek; zijn er in de loop van de tijd veranderingen of ontwikkelingen te bespeuren en vooral: wie zijn die mensen achter die exlibris? Eigenlijk is daarover in Nederland heel weinig geschreven: er zijn enige artikelen (van o.a. S. Seeligmann, H. Boas, Ph. van Praag en D. Metz) en er is het boekje van van Praag *Joodse symboliek op Nederlandse exlibris* met voorbeelden van exlibris met Joodse symboliek in Nederland.

Om alle exlibris van Joden (dus ook de exlibris zonder specifiek Joodse symboliek) bijeen te brengen én een biografische schets te geven van alle titularissen en kunstenaars is door drie mensen (Jan Aarts, historicus, Frits Hoogewoud, bibliothecaris, en ondergetekende, socioloog) op prive-titel het initiatief genomen tot het project 'Het exlibris van Joden in Nederland' met als uiteindelijke doel: een boek met een compleet overzicht van het exlibris van Joden in Nederland. Onder deze definitie vallen ook de Joden die in de jaren '30 uit Duitsland naar Nederland zijn gevlucht. Het boek zal ook een overzicht van de kunstenaars, een bibliografie en essays over de sociale en cultuur-historische achtergrond bevatten.

Voor het in kaart brengen van de exlibris is een database opgezet. Deze bevat, afgezien van de namen van de eigenaars, de informatie over de plaats waar de exlibris zich bevinden, informatie over de verschillende soorten biografisch materiaal en tenslotte informatie over het exlibris en de maker. Op dit moment bevat de database ca 1600 exlibris. Over de meeste titularissen hebben we inmiddels biografische informatie.

De afgelopen jaren hebben we een aantal tentoonstellingen georganiseerd met steeds andere aandachtspunten en een catalogus gepubliceerd van de tentoonstelling in Middelburg (waar speciaal aandacht aan de Portugese Joden werd geschonken). Momenteel bereiden we een uitgave voor in Uitgelezen Boeken (van uitgeverij De Buitenkant) over het exlibris van de

Duits-Joodse vluchtelingen in Nederland. Voor uitgebreidere informatie over het project kunt u overigens onze website bekijken: www.hetjoodsexlibris.nl.

De speurtocht naar de biografische informatie is vaak een moeizame, arbeidsintensieve en soms zelfs frustrerende activiteit. Maar, als je iemand ‘vindt’, tegelijk een heel dankbare. Over mensen met duidelijk Joodse en niet veel voorkomende namen is het relatief gemakkelijk informatie te vinden. Maar hoe moet je beginnen te zoeken als je een exlibris aantreft op naam van J. Simons? Je kijkt dan eerst in welk boek het zit (en vooral: is dat voor- of naoorlogs). Je kijkt waar het boek gekocht is (boekmerkje!). Staan er opdrachten of data op het schutblad? Waar gaat het boek over; is het een Joods onderwerp? Staan er aantekeningen in het boek? Gewapend met deze kennis ga je vervolgens op onderzoek uit. Dat is op de eerste plaats het Digitaal Joods Monument; waarin heel wat titularissen staan vermeld. Zeer belangrijk is ook het Stads Archief Amsterdam. Niet alleen geeft het archief zelf een schat aan informatie, er zijn meestal ook lezers van Misjpoeg die ons met raad en daad bijstaan – iets wat wij zeer op prijs stellen. Verder zijn er, te raadplegen via internet, de gemeentearchieven van Den Haag en Rotterdam, Genlias, het Joods Biografisch Woordenboek en last but not least de NKJG (en vergelijkbare sites). Als dit alles geen uitsluitel biedt, ondernemen we nog een zoektocht op internet.

Op deze wijze hebben we meestal over de titularissen achter de exlibris tenminste een minimum aan informatie gevonden. Er is er echter een aantal exlibris, waarvan de titularis(sen) zeker of vrij zeker Joods zijn, maar over wie we toch niets konden vinden. Hieronder zal ik er een aantal noemen. Als het exlibris zelf aanvullende informatie bevat wordt het beschreven of getoond. We hopen, dat er Misjpoeg-lezers zijn, die deze vragen als een uitdaging zien en die met hun grote ervaring en deskundigheid nadere informatie kunnen verschaffen; elk stukje informatie is welkom.

Tenslotte: Heeft of kent u een exlibris (liefst met informatie over de biografische achtergrond), dan zouden we het zeer op prijs stellen als u contact met ons opneemt. Dat kan via de website (zie: contact), of per brief: C. Kooyman, van Eeghenstraat 135, 1071 GA Amsterdam, of per telefoon: 020-6646180.

Onze vraagtekens

T. Bachrach

Mogelijk geboren na 1945.

Exlibris: Op een opengeslagen boek ligt een slapende kat; er linksachter een plant. Gemaakt door: Har. Siekman, in 1988.

Eddy Leendert Blik

Geboren: 5.6.1941. Jurist. In 2005 voorzitter van de Amsterdamse Diamantbeurs. Werkte toen bij Leo Blik C.V. (diamanten en juwelen).

Exlibris: Een gestileerde menorah boven de stenen tafelen, die op een opengeslagen boek (?) staan.

Chanah bat Asjer Blok (Hebr.) (waarschijnlijk: Annie Blok)

Waarschijnlijk geboren rond 1890 – 1910. Haar vader heette Asser (Asjer etc.) Blok.

Exlibris: Lezende vrouw; haar gedachten zweven naar Palestina; tekst: ‘re-e be-tov jerusjalaiem kol jimei chajecha’ (Kijk naar het wel-gaan van Jerusalem, alle dagen van je leven) (Ps. 128.5). Gemaakt in 1930.

George Blok

Bakker, werkzaam in de bakkerij van zijn vader. Hij introduceerde de chassidische liedkunst en cabaret in Nederland. Hij zou getrouwd geweest zijn met Alida Coopman. Er is echter een Joachim Bloch (Amsterdam, 30.10.1899; bakker) getrouwd met Alida Coopman (Amsterdam, 9.3.1901). Is George dezelfde als Joachim?

In het JHM is een foto uit 1939 in het Parkhotel in Den Haag van het huwelijk van een George Blok met een Aleida Koopmans. Het is onduidelijk of het om dezelfde personen gaat. Exlibris: Drie korenaren en een bladzijde van een opengeslagen boek boven een op stenen aangelegd vuur. In het Hebreeuws: 'Zonder meel is er geen thora; als er geen thora is, is er geen meel'. Gemaakt door: Gerard Polak in 1935 (?).

J.S. Boon-Gazan

Geboren voor 1925.

Er is een Joodse Janna Sara Gazan, Terneuzen, 9.12.1872 – Ede, 22.2.1948. Dienstbode. Dochter van Isaac Gazan (Vlissingen, 1849) en Jacomina Mielen (waarschijnlijk niet-Joods). Zij lijkt echter te oud voor een exlibris uit 1943 en was in 1894 te Terneuzen getrouwd met Marinus Carolinus Schummelketel (Meppel, 1867). Deze was hoofd douane in Paramaribo. Er was in Nederlands-Indië wel een Boon-familie met Joodse connecties.

Exlibris: Oosters/tropisch/Indonesisch(?) landschap met o.a. koepels, minaret(?), bergen, palmboom, zee met stoomschip, een bol breiwool en een boek. Gemaakt in 1943.

A.C. Cosman

Een Arnold Carel Cosman publiceerde in 1939 'Demosthenes' rede tegen Zenothemis (oratie XXX II)', een proefschrift letterkunde en wijsbegeerte aan de universiteit van Leiden.

Tijdens de oorlog komt een A.C. Cosman uit Haarlem om; hij is op dat moment 30 jaar oud.

Er is een Carel Arnold (dus met 'omgekeerde initialen') Cosman (1839 – 1906), getrouwd met Judith Cohen (1853).

Exlibris: Een (plamuur)mes wordt geslepen op een slijpsteen. Aangetroffen in Nederlandse boeken op het Waterlooplein.

Max van Dam

Gezien de afbeeldingen op het exlibris een arts?, apotheker? chemicus?, die waarschijnlijk in Utrecht gestudeerd heeft.

Exlibris: In het midden een muur met een ronde poort, waarover de schaduw valt van een beul; daarboven in het Hebreeuws: 'tovah ha-chochma me-gvoerah (wijsheid is beter dan kracht) (kohelet, 9, 15); links en rechts: 'Sol iustitiae illustra nos' (de lijfspreuk van de universiteit Utrecht), met links het wapenschild van deze universiteit en rechts een onbekend wapen; eronder apothekersbenodigdheden, een opengeslagen boek en een microscoop; links- en rechtsboven drie Davidsterren. Aangetroffen in *De Vrijdagavond*, ca 1930.

H. Freimann

Hij woonde in 1945 op het adres: Berglustlaan 44 te Rotterdam.

Exlibris: Een schaal met (Olympisch?) vuur op een zuil; een man met Grieks-antieke helm en lans; een man in klassiek-Grieks gewaad en omkranst hoofd met een boekrol in de handen; antiek vrouwentorso; klassiek zeil/roeischip (op het zeil de Neptunes-drietand); verder o.a. een Griekse tempel. Gemaakt door: D. Slevin in 1945.

Beppy Fryda (Frijda ?)

Waarschijnlijk geboren rond 1890 – 1910. Zij zelf of familie van haar is mogelijk op aliyah

gegaan. N.B. Beppy kan o.a. een afkorting van Elisabeth zijn.
Exlibris: Man en vrouw lezen samen een boek. Aangetroffen in Tivon (Israel).

Hans Joachim Hirsch

Getrouwd met: Corry Stam. Hij heeft de oorlog overleefd.

Exlibris: Boomstam, van waar achter een hert kijkt (naamsexlibris). Gemaakt door: M. Stam-Semmelink (zijn schoonzus, die geboren is in Nijmegen).

Greta en Asser (Asjer?) Jung (Hebr.)

Waarschijnlijk geboren tussen 1880 en 1910. Ze hebben mogelijk gewoond in Groningen en zijn later waarschijnlijk op aliyah gegaan.

Exlibris: Aangetroffen in: Carry van Bruggen, *Het huisje aan de sloot*, 1921 (gekocht in Groningen, aangetroffen in Israël).

Clara Keizer

Waarschijnlijk geboren rond 1900. Er moet vrijwel zeker een relatie bestaan met Lou Worms en zijn zwager Salomon (Lo) Keizer (Amsterdam, 1904; zoon van David Keizer (Meppel, 1875) en Catharina van Wijnbergen (Noordwijk, 1878). Broers en zus van Salomon: Jacob (Amsterdam, 1905), Grietje Benvanida (Amsterdam, 1907; getrouwd met Lou Worms) en Mannes (Watergraafsmeer, 1909).

Exlibris: Vrouw in antiek gewaad, met een stok in de hand, bestijgt een trap naar een vlam; op de achtergrond een engel; op de voorgrond een Davidster. Gemaakt door: Lou Worms, de zwager van Lo, in 1927.

Kees Konijn

Waarschijnlijk geboren rond 1890 – 1900. Er is een relatie met Frieda Birnbaum (Amsterdam, 1890), getrouwd met Benjamin Konijn (Amsterdam, 1885; zoon van Abraham Konijn (1848) en Grietje Polak). Dochter: Rachel Margaretha (Amsterdam, 1924). Benjamin had twee broers: Salomon (1874; enige zoon: Abraham) en Soesman (1875; had geen zoon Kees/Cornelis).

Exlibris: Een kruis (?); toneelmasker; Davidster; fles en leeg glas; drie boeken; naakt vrouwentorso; viool. Aangetroffen in een vooroorlogs Joods boek (Bialik, *De rol des vuurs*).

A. Krens - de Hond

Ze is mogelijk arts. Gezien de afbeelding op het exlibris is er een relatie met Leiden en met Utrecht; waarschijnlijk komt haar man uit Leiden en zij uit Utrecht – of omgekeerd.

Exlibris: Heraldisch; op het linkerschild het wapen van Leiden, op het rechter dat van Utrecht; in het midden een aesculaap.

L.H. en A. Leopold - Pino

Waarschijnlijk geboren voor 1910. Een A. Pino draagt in 1917 bij aan Ohel Ja'akob.

Exlibris: Een leeuw en een denneboom (naamsexlibris) in een bergachtig landschap met stralende zon.

Henriette Mendes de Leon

Er is vrijwel zeker een relatie met Eduard Mendes de Leon (Amsterdam, 1883; zoon van Maurice Arthur Mendes de Leon (Brugge, 1856) en Anna Mathilda Teixeira de Mattos (geb. 1862). Broers en zussen van Eduard: Frank (1885), Henry (1886), Charles (Amsterdam, 1893) en Fanny Annelie (1891). Eduard was koopman in tabak, kreeg in 1910 een eigen gezinskaart en vertrok naar Zwitserland en later de V.S.

Exlibris: Een half-naakte vrouw met vlamme schaal. In 1908 gemaakt door: H. Luns

F.C. Nassy (Mogelijk is de naam: F. Cohen Nassy)

Arts. Er was een arts Jacques George Nassy (Paramaribo, 1891 – Amstelveen, 1942). Er is mogelijk ook een Haagse connectie.

Exlibris: De 'F' van zijn initiaal vormt een aesculaap.

D. Roselaar

Gezien de tekst in het boek heet de vader (oom? zoon? / dochter?) I. Roselaar 'D' is vrijwel zeker David. 'I' is waarschijnlijk Isaac / Isidor; niet uitgesloten moet worden, dat de 'I' een 'J' is.

Exlibris: Vijf folianten. Aangetroffen in een Nederlandse roman uit 1946; in handschrift: 'Aan den Heer I. Roselaar / onder het motto "Een optimist / is blij dat-ie gek is" / Kerstmis '46. / .. van Beek'.

Bob (Robert?) Samson

Volgens een foto van de familie Spijker uit 1950 moet hij ca. 1900 / 1910 geboren zijn.

Exlibris 1) Slapende Simson (naamsexlibris); bij zijn hoofdeinde Delilah met een schaar

Exlibris 2) Hand van Simson (naamsexlibris) die de tempelzuil kapotduwt; daar omheen een 6-puntige ster (Davidster?); verder o.a. een wapenschild met een Nederlandse leeuw; een kerktoeren; een flatgebouw; een zak met geld op 3 briefjes van 100; een 17^e eeuws schip met vogels. Gemaakt door Henk J. Daniels.

W. Simons & L. van Dam

Vrij zeker geboren voor 1920. Er woont een mevr. Simons-van Dam (geb. 1921/2) in IJburg met zeer veel boeken.

Exlibris: Gemaakt door: Ep Simons (een architect), in 1943. Aangetroffen in Joodse boeken en boeken over Nederlands-Indië.

Stel & Frits Spiro

Frits kan officieel ook Frederik zijn; Stel is waarschijnlijk Stella of Estella. Ze zijn zeker geboren voor 1920. Misschien is er een relatie met een L. Springer (die mogelijk op alyiah is gegaan)

Exlibris: Een lezende vrouw.

I. S. Stibbe

Zeker geboren voor 1920

Exlibris: Een cirkel met een rand en een zwarte stip in het midden; voor de bovenkant van de cirkel de letter 'm', die uitloopt op een pijl; bovenaan binnen een maansikkel een centaur met boog (waarschijnlijk dus geboren tussen 23 november en 21 december). Gemaakt door: Jan Lanen(r?) (Den Haag), in 1939.

Erna Trijtel

Waarschijnlijk geboren rond 1900. We hebben in Rotterdam verschillende Naatje's 'gevonden', maar geen Erna.

Exlibris: Een adelaar (naamsexlibris – erna = adelaar) komt met een prooi in zijn bek aangevlogen bij zijn hoog in de bergen gelegen nest met twee om eten vragende jongen.

L. van Tijn - Heimans

Er is een Helene (Lena??) Heimans, Zwolle, 1.12.1899. Ouders: Meijer Heimans (Zwolle, 1865) en Selma Moosberg (Lippstad, 1864). Helene was getrouwd met Eli van Tijn (Zwolle, 1899 – Centraal Europa, 31.3.1944; handelsbediende / directeur). Eli en Helene zijn echter, voorzover we konden nagaan, nooit in Nederlands-Indië geweest, terwijl het exlibris daar nadrukkelijk naar verwijst.

In het Stads Archief Amsterdam is een Hartog Heimans (Zwolle, 1869), wiens beide zoons in 1900 en 1906 geboren zijn in Nederlands-Indië, maar hij had waarschijnlijk geen dochter.

Exlibris: Palmbomen; een olifant; in de verte hoge vulkanen; wolken, van waarachter de zon straalt (Nederlands-Indië). Gemaakt door: Henk Willemse (1915 – 1980, Amsterdam).

Hijman A. Wagenaar

Hij schreef o.a. artikelen in het NIW rond 1870. Op 10.12.1877 kwam zijn naam voor bij de familieberichten (evenals J.D. Wagenaar en G. Wagenaar-Heijmans). Dit zijn: Joseph David Wagenaar (mogelijk geboren in 1834) en zijn vrouw Gijsje Heijmans (Utrecht, 1840). Kinderen: Lea (ca 1870 – Apeldoorn, 192), Elias Hijman (sic) (Amsterdam, 1872), Betje (Amsterdam, ca 1876). In 1898 werd het tweehonderdjarig bestaan gevierd van de koloniale warenhandel Hijman A. Wagenaar. Hij overleed voor maart 1904: toen stond er in het NIW een aankondiging van een veiling van een belangrijke verzameling Hebraica en Judaica uit zijn nalatenschap.

Exlibris: Geen afbeelding bekend. Op de tentoonstelling in 1916 *Het verdwijnend Amsterdamsch Ghetto in beeld* te Amsterdam werd zijn exlibris tentoongesteld.

Prof. Dr. M. Ch. Wallach

Arts, semitoloog.

Exlibris: Binnen een oranje kader twee blauwe vlakken met daarin resp. 'ex' (met rechts ervan florale versiering) en 'libris'; daartussen in gouden letters de titels en de naam van de titularis en 'arts, semitoloog'. Los aangetroffen in L. Philippson, *Siloah*, 1859.

Van de hierna volgende personen weten we nauwelijks iets:

Dr. Julius de Boer (geboren na 1900, waarschijnlijk arts)

Dr. Sybren Wouter van Dantzig (geboren in 1899, apotheker; Joods?)

Julia David (heeft waarschijnlijk de oorlog overleefd)

Hans Diamant (heeft waarschijnlijk de oorlog overleefd)

Marjolein C. Dolkens - Frijda (heeft zeker de oorlog overleefd)

Leenie Durlacher (geboren voor 1920)

Dr. E.M. Fraenkel-Nieuwstraten (naoorlogs)

Dora Francken-Heymann (geboren voor 1900)

N. Herschel de Vries (heeft de oorlog overleefd)

W.E. Kloek - Lopes Cardozo

E. de Lange - Richter (geboren ca 1880 – 1910; lerares)

Eduard Lehmann (waarschijnlijk geboren voor 1915, sigarenfabrikant)

R.E. en L. von Saher – Alexander (geboren voor 1920)

C. Schillemans – Jas

R. en L. Teitler

Bep (Elisabeth?) van Vriesland.

Zvi Heinrich Winnik

Dora Wüst (geboren ca. 1900/1910).